

פרק שביעי

אילן התרבויות

בגלל ההבדלים במהות ההתגלות של נחש-נסך, עולם הנפחים כפול מיסודו. בניגוד למתרחש אצל בני אָדָם, גילוי הנחש אינו מוביל את בני תְּנָה למרוד באלים. להיפך, לפחות בתחילת מסע החניכה נתפש גילוי נחש-הנסך כאמצעי התקרבות לכוחם של האלים. המרד נגד האלים מתרחש אצל החֹים רק בסוף תהליך החניכה.

ההבדל בהשקפת-העולם, יחד עם היחסים ההדוקים בין שני התאגידיים, עושה את תנופת התירבות עשירה ומורכבת. אך האיזון בין שתי הגישות המנוגדות והמשלימות נותר עדין ושביר. שכן בניגוד למתרחש אצל האדומים, גילוי נחש-הנסך אצל החֹים לא גורם מיד למרד נגד האלים; אדרבה, הגילוי מהלל ומחזק את אחיזתם של האלים במציאות. משום כך, אם תהליך החניכה מופסק באמצע, נוצרת אצל החֹים זיקה חזקה עוד יותר לאלים, במקום שלילתם לטובת כִּשְׁף בלבד. במקרה זה האדם אינו שואף לפרוק את עולם של חוקי הטבע אלא לנצלם בלבד. ואז צפוי שיתפתח מגוון שלם של יחסים בין האדומים והחֹים, משיתוף-פעולה הדוק ועד לעוינות מוצהרת. למעשה, הענפים השונים של אילן התרבויות נוצרו ממגוון זה של היחסים בין שני תאגידי הנפחים. נדגים זאת בעזרת כמה דוגמאות.

כרתים, נחלת המלכים-הנפחים

בכרתים של התקופה המינואית (הקדם-יוונית) התקיימה מערכת מרושתת של כפרים לצד הערים שבראשן עמד מלך. אך מלך זה אינו שליט כל-יכול, ותושבי העיר אינם נתינו. למלך היה תפקיד בקביעת לוח המועדים לשנה, וכמו הנפחים הוא עסק בשיפוט ובוררות.¹ תפקידיו השונים של המלך משתקפים בתוארו, נַנְקַס, שמשמעותו משלבת את המושגים אדון, גואל, ומגן. בעיני הכרתים היה המלך קודם כול האיש שתפקידו לשמור על הסדר החיוני למען רווחתה ושגשוגה של החברה.

¹ על-פי המסורת, כְּמִנְתוֹס, אחיו של מינוס, המלך הראשון בכרתים, הוא שיסד את בית-המשפט הראשון באי וקבע את החוקים הראשונים.

אבל הסדר לא נקבע לעד; לעיתים היה המלך מתבודד במערה כדי להיפגש "פנים אל פנים" עם האל ולקבל חוקים חדשים.² מלך פְּנוֹסוֹס, למשל, היה מגיע לשם כך למקדש קטן השוכן מעל לעיר בהר יוֹקָטָס, המתנשא לגובה 800 מטרים. מקדש זה הוא העתיק במקדשי פְּנוֹסוֹס³ וכלל במה, מערת-מסתור וחמישה מבנים קטנים.⁴ מעניין לציין כי מקום פולחן זה היה מוקדש לפטרון הנפחים בכרתים ששמו נֹולְקוֹנוֹס.

לעיתים נדירות יותר היה מלך פְּנוֹסוֹס מגיע למערת-המסתור החשובה והקדושה בכל כרתים: מערת אֵידה, השוכנת בלב אזור מכרות הנחושת הגדול ביותר באי.⁵ האגדה מספרת שמינוס היה מגיע בתחילתה של כל שנה תשיעית (או ליתר דיוק פעם בכל מאה חודשים) אל פתח מערת אֵידה כדי להיפגש "פנים אל פנים" עם האל. שם היה מתבונן בחטאים ובטעויות שעשה, נשפט על-ידי האל ומקבל חוקים חדשים המבטלים את קודמיהם. בזמן ששהה במערה היה העם מקריב למענו קורבנות בדאגה גדולה לגורלו.⁶

על-פי תיאור זה⁷ מלך כרתים אינו אותו רודן שהיוונים הלעיגו עליו, אלא קודם כול איש הקרוב למסתרי אל המערה. באמצעות התבוננות עצמית בתוך המערה הוא היה מעביר לתחום הציבורי (דרך חוקים ומנהגי פולחן) את ערכי עולם הנפחים המסתורי. בדומה לאוגו הדוגוני פעל המלך למעשה כחוליה מקשרת בין ערכי-המסתורין והפולחן הרשמי. המלך היה מעין גיבור רשמי של עולם מחתרתי המקנה חיוניות לכול.

הקשר בין המלך לבין מסורת-המסתורין של הנפחים מובהר במיתולוגיה הקשורה לזֵאוס, בשמו במקורי זֵאן,⁸ ראש אלי כרתים, בהנחה שקיימת הקבלה בינו ובין מלך בשר ודם. המיתולוגיה מספרת כי האל זאן/זאוס התחנך בחברת נפחים במערת אֵידה.⁹ אך השפעת הנפחים לא

² Castelden, *The Knossos Labyrinth*, p. 123

³ המקום שמר על קדושתו לאחר חורבן העיר פְּנוֹסוֹס ומקדשיה.

⁴ Castelden, *The Knossos Labyrinth*, pp. 123-129

⁵ אידה היתה חשובה לכרתים עד כדי כך שהם כינו את האי כולו בשם "אי המערה" (Makaron nesos).

⁶ Faure, *La vie en Crète au temps de Minos*, p. 266

⁷ התיאור מזכיר את עליית משה להר חורב, ואת כניסת הכהן הגדול לקודש הקודשים פעם בשנה.

⁸ ייתכן מאוד שזאן, האל הראשי של הדת הכרתית הרשמית, הוא בעל שם עברי (שמשמעותו היא "המזין"). קיימת הקבלה בין השם הכרתית זאן ושמו של ראש האלים הכנענים, דָגוֹן.

⁹ Faure, שם, עמ' 64.

מצטמצמת לשלב הצעיר של זאוס. על-פי המסורת הכרתית, בעזרת הנפחים מת האל זאן-זאוס בכל סוף שנה ונולד מחדש במערת אִידה. בעיני הכרתים הדת הרשמית של זאוס לא הפסיקה לרגע את קשריה עם מסורת-המסתורין של הנפחים, שמתוכה היא שואבת את חיוניותה, בדיוק כפי שמקבל אותה המלך המתבודד במערה. בשל זיקתו לעולם המסתורין של אל המערה יכול הנַנְקָס הכרתי להיחשב כמלך-נפח.

מעמדו של מלך-נפח נושא מימד חדש והוא ממיר ומפענח את השיח הפנימי עם אל המערה לצורה של חוקים ומשפטים. תופעה זו אינה אפשרית כל עוד המלך-נפח סוגד רק לערכים של הנפחים האדומים, אבל היא אפשרית בשילוב בין ערכים אדומיים וחויים. שילוב זה מופיע במסורת הכרתית, המספרת כי ראש האלים, זאן-זאוס, היה קם לתחייה הודות למעשי הקיקלופים, כלומר נפחי-המסתורין בעלי הזיקה האדומית. אחר-כך היה ראש האלים גדל ומתפתח הודות לתאגיד אחר של נפחים, הקוֹרְטִים. אם לקוֹרְטִים יש זיקה לעולם החוֹי, נמצא כאן שיתוף פעולה בין כוחות הקינה שדרכם "נולד" האל, וכוחות ה"התפתחות" האחראים לצמיחתו ולאושרו ובסופו של דבר להיעלמותו. על מנת לבסס את הפירוש הזה יש לקבוע מי הם הנפחים הקוֹרְטִים.

הכרתים הכירו ארבעה תאגידי נפחים: שני תאגידי נפחי מסתורין – הקיקלופים והטֵלְכִינִים,¹⁰ ושני תאגידי נפחים של נפחים יצרני כלים – הקוֹרְטִים והדֵקְטִילִים. הקיקלופים כבר זוהו כנפחי מסתורין בעלי זיקה אדומית. עמיתיהם הטלכינים נראים גם הם קשורים למסורת של מאבק באלים, בגלל הליכתם הצולעת וכן בגלל הבוז שרחשו לאלים והזלזול בהם שהיה מפורסם בכרתים ובעולם האֶגְאִי כולו.¹¹ עדויות רבות קושרות את הטלכינים לעולם החוֹי. כמו החוים בספר בראשית נחשבים הטלכינים ביוון לממציאים הראשונים של המטאלורגיה.¹² האל טיפון, ראש השדים, נחשב כפטרונם, וכמוהו הם מסוגלים להפסיק את הספקת המים לשתייה

¹⁰ אם הקיקלופים ידועים בשם הקעקוע החרוט בין עיניהם, הטלכינים מתוארים כבעלי עין שלישית בולטת באמצע המצח. על-פי פסלון המסמל אותם מדובר בכדור-נחושת מושחל בקרן, שהם קשרו ברצועות-עור מעל המצח. ראו *The Archaeology of Whitley, Ancient Greece*, עמ' 145, תמונה 7.7.

¹¹ *Sergent, Celtes et grecs, II*, pp., 541-574 (Pindare, *Callimaques*, IV, 64-69)

¹² סטראבון (2, 7, 14) מספר כי הטלכינים יצרו חפצי-מתכת לטובת האלים, שעדיין לא הכירו אז את המתכת.

ולחקלאות (על-ידי הפיכתם למרים).¹³ כמוהו הם יכולים לשבש את נביטת הדגנים בשדות, להרוס יכולים על-ידי הורדת ברד ולהשמיד חיות במגיפות.¹⁴ ביוון מתאפיינת ההתייחסות לטלכינים בשני פנים: הן כמכשפים "טובים", המביאים את הגשם, מגלים מעיינות ומקנים חיוניות לכול;¹⁵ הן כמפילי קללות, במיוחד בעזרת עין עשויה מנחושת שהם מניחים במרכז מצחם.¹⁶ כינוים ביוון ובכרתים "השדים מן המזרח",¹⁷ מגלה את מקורם הכנעני. כל הדברים האלה קושרים את הטלכינים לעולם החזי.

בכרתים חיו הקיקלופים והטלכינים רחוק מריכוזי אוכלוסיה והתגוררו באוהלים או במערות. הקיקלופים מתוארים כאחראים לקינת הנחושת, הטלכינים נחשבים יותר כמגלי מכרות חדשים וכשומרי המכרות הקיימים, והם מרחיקים כל אדם שנוכחותו אינה רצויה שם.

האם שכפול העולם של נפחי-המסתורין גרם גם לשכפול עולם הנפחים יוצרי החפצים? הדקטילים היו ידועים כאומנים, אך גם כנטולי כוח כישוף, לכן הן נראים קשורים לעולם-המסתורין של הקיקלופים.

הקוֹרְטִים, לעומתם, נודעו כאומני עיבוד המתכת היוצרים כלי-נשק.¹⁸ זיקתם לעולם החזים מתגלה בכינוים אימבריוֹגְנִזִים ("יוצרי גשם") וגם בשם היווני קוריפנטים.¹⁹

¹³ תכונה זו קשורה ככל הנראה להופעת מעיינות מים גופריתיים ליד הרי-געש. ¹⁴ לכן באי רודוס, שבו התיישבו הטלכינים, האל אפולון מכונה אפולון-טלכיניוס. ראו *Graves, Les mythes grecs*, עמ' 298-299.

¹⁵ ראו *Martin, Magie et magiciens*, עמ' 26-27. הָהָה, אלת הפוריות (שמה הנלקח כנראה מן הפועל העברי "להרות"), נראית אף היא קשורה לטלכינים. כך מגלה כינויה "טלכיניה" הן ברודוס והן באתונה. ראו *Sergent, II, Celtes et Grecs*, עמ' 724, הערה 84.

¹⁶ בתקופה העתיקה אנשים נהגו להניח על מצחם לוחיות-מתכת, ששימשו כקמעות (ראו *Martin, 2005*). מנהג זה נראה לקוח מעולם הטלכינים. בין השאר הוא שימש להגנה נגד "העין הרע", קללה שמקורה אף היא בטלכינים. מעניין לציין כי הקמע המפורסמת האמורה להגן על עין הרע (כף-יד עם עין במרכז) לקוחה גם הוא מעולם הנפחים: היא מסמלת את התאגיד המסתורי (העין) במרכז ואת תאגיד בעלי-המלאכה (היד) מסביב. ¹⁷ דידורוס מסיציליה, V, 55.

¹⁸ כפי ששני תאגידי-מסתורין תוארו כשני נפחים "זהים", שני התאגידים של אומני עיבוד המתכת נחשבו שניהם כִּקְטִילִים (ביוונית "אצבעות"). זוהי הסיבה כפושֶׁר, פטרון הנפחים, מתואר בכתיבי אוגרית כמשתמש באותה מידה בשתי ידיו (ראו *Religious Wyatt, Texts of Ugarit*, עמ' 90). אם זוכרים כי ימין ושמאל, בעברית, מתארים את דרום וצפון, יש להניח כי אצבעות יד ימין היו בעלות זיקה לעולם האדומי (הדרומי), ואילו אצבעות יד שמאל סימלו את הקוֹרְטִים כבעלי זיקה לעולם החזי (הצפוני).

¹⁹ הקוריפנטים נודעו ביוון כמומחים לטיפול בשגעונות (שנחשבו ככניסת שד לאדם), באמצעות שיטות שאמאניות טיפוסיות (ראו *Jeanmaire, Dionysos*, עמ' 131-138).